

ve fanatizmin engellenmesi gibi konular üzerinde durdular. Radikal Cedîdçiler ise Genç Türkler gibi daha köklü reformlar istiyorlardı. Bunlar 1916 yılında Genç Buharalılar adlı bir gizli örgüt kurdular. 1917 Bolşevik İhtilâli onların açıktan faaliyet göstermelerine müsaade etti. Bunlar arasında Abdülvâhid Burhanov, Abdürraûf Fıtrat ve Osman Hocaoglu (Hocayev) bulunuyordu.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başı İslâm dünyasında bir değişim döneminin de başlangıcıydı. Panislâmizm fikri Tatarlar'a bu dönemde Ortadoğu aydınları vasıtasıyla ulaşmıştı. Meselâ Abdurrahman el-Kevâkibî gibi Suriyeli bir islahçının, yöneticilerin despotluğunu bertaraf etmek ve müslümanları birleştirmek amacıyla toplantılar düzenlenmesi hakkındaki fikirleri Rusya müslümanları arasında yankı buluyordu. En azından Kırımlı İsmâil Gaspıralı, Kazanlı Mûsâ Cârullah ve Ziyâeddin Kemâlî, Kevâkibî'nin fikirlerinden haberdardılar. Bunlardan Mûsâ Cârullah'a göre Kevâkibî'nin *Ümmü'l-kurâ* adlı kitabı müslümanları birleştirmek için büyük bir konferans düzenlenmesini teklif ediyordu ve bu fikir Rusya'daki müslüman entelektüeller arasında bir hareket uyanırdı.

Millet ve milliyetçilik gibi modern kavramların bölge müslümanlarının gündemine girmesi ise daha çok Rusya yoluyla olmuştur. Bazı araştırmacıların iddiasına göre panslavizm fikri pantürkizm fikri için bir model oluşturmuştur. Diğer bir ifadeyle Rusya müslümanları arasındaki pantürkizm fikri panslavizme bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.

Rusya müslümanlarının 1904-1917 yılları arasındaki faaliyetleri o derece yoğun ve hızlı geçmiştir ki bu süre içinde Rusya müslümanları Rus çarına sadık bir tebaa olmak durumundan otonomi iddia eden bir toplum konumuna gelmişlerdir. Yine bu dönemde Rusya müslümanlarının aydınları tarihlerinde ilk defa ortak meselelerini tartıştıkları toplantılar tertip etmişler, Rusya'da tek bir Türk dili ve dinî liderlik oluşturma konusunda önemli adımlar atmışlardır (ayrıca bk. CEDİDÇİLİK).

BİBLİYOGRAFYA :

Genel Eserler. Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Umum Rusiya Musulmanlarının Üçüncü Resmî Nedveleri*, Kazan 1906; a.mlf., *Islahat Esasları*, Petersburg 1917; *Bütün Rusiya Musulmanlarının 1917 nci Yılda 1-11 Mayda Meskev'de Bulgan Umumi İsyezdinin Protokolları*, Petersburg 1917; *Ülemâ İttifâkı*, Kazan 1917; A.

Bennigsen – C. L. Quelquejay, *La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*, Paris 1964; Isabelle Teitz Kreindler, *Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in czarist Russia: a Study of Il'minskii's System* (doktora tezi, 1970), Columbia University; W. K. Medlin v.dğr., *Education and Development in Central Asia*, Leiden 1971; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1985; H. C. d'Encausse, "Tsarist Educational Policy in Turkestan, 1867-1917", *Central Asian Review*, sy. 11 (1963), s. 374-394.

Tataristan. Cemaleddin Velidî, *Tatar Edebiyatının Banışı*, Orenburg 1912; a.mlf., *Çeçer istorii obrazovannosti i literatury tatar*, Moskova 1923; Mercanî (der. Sâlih b. Sâbit Ubeydullin), Kazan 1915; Ali Rahim – A. Aziz, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan 1923, III, 145-181; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, İstanbul 1925; Abdurrahman Sa'dî, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan 1926; Bekir Çobanzâde, *Dini Islahat ve Medenî İnkişat*, Akmesit 1927, s. 35-67; A. Bennigsen – C. L. Quelquejay, *Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: le 'Sultangaliévisme' au Tatarstan*, Paris 1960; C. L. Quelquejay, *Islam in the Soviet Union*, New York 1967; Tamurbek Davletshin, *Sovyetkii Tatarstan*, London 1974; F. Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc (Yusuf Akchura, 1876-1935)*, Paris 1980; A. Bennigsen – S. Enders Wimbush, *Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union*, London 1985; Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars*, Stanford 1986; Ahmet Kanlıdere, *Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars (1809-1917)*, İstanbul 1997; Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin 'Medenî Uyanış' Devri", *DTCFD*, XXIV/3-4 (1966), s. 95-194.

Azerbaycan. Ahmet Caferoğlu, *XIX. Yüzyıl Büyük Azerî Reformatoru Mirza Fethali Ahund-Zâde*, Roma 1940; a.mlf., "Büyük Azerî Alimi Mirza Kâzım Bey", *AYB*, I (1932), s. 62-68; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri: XIX. Yüzyıl*, Ankara 1966, s. 57-87, 153-174; Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları II*, s. 66-81; a.mlf., "Abbaskulu Ağa", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, I, 18-22; A. Altstadt-Mirhadi, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Stanford 1992, s. 184-189; Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1994, s. 45-53; T. Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, New York 1995.

Kırım. Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul 1934; Edward A. Allworth, *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival*, Durham 1988; Sırrı Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara 1996.

Orta Asya. V. V. Barthold, *İstoriya kul'turnoy jizni Turkistana*, Leningrad 1927; T. G. Winner, *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, London 1958; H. C. d'Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*, Paris 1966; Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, İstanbul 1969; a.mlf., *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981; *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* (ed. Edward A. Allworth), Durham 1989; Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları II*, s. 177-193;

Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present*, Stanford 1990; Isabelle Teitz Kreindler, "İbrahim Altınarın, Nikolai Il'minskii and the Kazakh National Awakening", *CAS*, II/3 (1983), s. 100-115.

AHMET KANLİDERE

E) Endonezya ve Malezya. Endonezya ve Malezya'da islah hareketleri XIX. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başlandı. Sömürge yönetimlerinin beraberinde getirdiği Batılı kültürel değerlerden ve hristiyan misyoner teşkilâtlarının yoğun faaliyetlerinden rahatsız olan birçok Endonezyalı ve Malezyalı müslüman âlim bunlarla mücadele etmenin yollarını aradı. Bu âlimler, hem geçmişin dinî mirasını keşfederek hem de Batılılar tarafından bölgeye getirilen modern metotları uygulamaya koyarak toplumda değişim yapılması gerektiğine inanıyorlardı. Bunda, İslâm dünyasının diğer taraflarında ortaya çıkan yenilikçi dinî akımların tesiri de büyüktür.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gerek hac ibadeti gerekse dinî tahsil sebebiyle bölgedeki adalara İslâm kültürünün merkezi sayılan Ortadoğu İslâm ülkeleri arasındaki temas hızlanmıştı. Ulaşım ve haberleşmedeki gelişmeler sonucu her yıl binlerce Endonezyalı ve Malezyalı müslüman hac ibadetini ifa etmek üzere Mekke ve Medine'ye gidiyor, bunların bir kısmı tahsil amacıyla Hicaz'da kalıyor, bu arada diğer İslâm ülkelerinden gelen müslümanlarla fikir alışverişinde bulunuyordu. Kahire'deki Ezher Üniversitesi'nde tahsil gören ve çağdaş gelişmelerden etkilenen Endonezyalı ve Malezyalı öğrenciler de ülkelerine döndüklerinde yenilikçi dinî fikirlerin gelişmesine ön ayak oldular. Ayrıca XIX. yüzyılda başta Cava ve Singapur olmak üzere adalara gelip yerleşen Hadramut kökenli Araplar, kendi ülkelerinden getirdikleri yeni fikir ve akımları bölge halkı arasında yaymaya çalışıyorlardı. Bütün bu faktörler, XIX. yüzyılın sonlarında bölgede bir İslâmî uyanış ve yenilik hareketinin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Endonezya. Endonezya'daki islah hareketlerinin başlangıcını XIX. yüzyıl başlarına kadar götürmek mümkündür. 1802 yılında Hacı Miskin, Hacı Muhammed Ârif, Hacı Abdurrahman adlarındaki üç Endonezyalı, Mekke'de bir süre kaldıktan sonra doğup büyüdükleri yer olan Sumatra'nın Minangkabau bölgesine Arabistan'da o dönemlerde ortaya çıkan Vehhâbî hareketinden etkilenmiş olarak dönmüş

ve İslâmiyet'i bid'at ve hurafelerden arındırmak iddiasıyla faaliyete başlamıştı. Bu tür faaliyetler, zamanla toplumda gelişerek halk arasında "Kaum Adat" diye adlandırılan geleneksel çevrelerle çatışmaya yol açtı. Tarihe Pedri hareketi (1821-1837) adıyla geçen bu mücadele, esas itibarıyla bölgedeki yenilikçi din âlimleriyle Hollanda taraftarı geleneksel kabile reisleri arasında cereyan etmekteydi. Hollandalılar'ın müdahale etmesiyle hareketin önderliğini yürüten Tuanku İmam Bonjol 1835 yılında teslim oldu. Bunun ardından bölge doğrudan Hollanda sömürge yönetiminin altına girdi.

XIX. yüzyılın sonlarında Cemâleddîn-i Efgânî ve Muhammed Abduh gibi isimlerin doğrudan etkisi görülmeye başlandı. İslah hareketlerinin doğuşu başlangıçta büyük ölçüde dış etkenlere bağlı olmakla birlikte bu hareketlerin daha sonra gelişmesinde bölgenin sosyal, kültürel ve siyasî şartlarına uygun yeni İslâmî yorumlar yapabilen modernist eğilimli müslüman aydınların büyük katkısı oldu. Bilhassa Sumatra'nın Minangkabau bölgesinde doğan ve uzun süre Mekke'de kaldıktan sonra Mescid-i Harâm imamlığına kadar yükselen Şeyh Ahmed Hatîb Minangkabau ve onun yetiştirdiği Şeyh Muhammed Tâhir Celâleddin Ezherî, Şeyh Muhammed Cemîl Cambek, Hacı Resul adıyla tanınan Hacı Abdülkerîm Emrullah ve Hacı Abdullah Ahmed gibi bazıları Ezher Üniversitesi'nde tahsil görmüş olan Minangkabaulu âlimler bu bölgede İslâm modernizminin ilk öncüleri oldular ve ülkelerine döndükleri zaman İslâmiyet'i çeşitli bid'at ve hurafelerden arındırmak için tebliğ faaliyetlerine giriştiler.

Bunlardan Şeyh Muhammed Tâhir, hem Sumatra'da hem Singapur adasında faaliyet gösterirken diğerleri 1909 yılından itibaren Minangkabau bölgesinde dinî derslerin yanında tarih, coğrafya ve matematik gibi derslerin de okutulduğu Adabiyah (edebiyat) adlı modern medreselerin yanında 1918'de Sumatra Tavâlib adıyla bir eğitim teşkilâtı kurarak faaliyete başladılar. Ancak daha sonra Persatuan Muslimin Indonesia - Permi'ye dönüşen Sumatra Tavâlib, bağımsızlık hareketlerini destekleyen siyasî faaliyetlere de katılması üzerine 1933'te Hollanda-Hindistan hükûmeti tarafından kapatıldı. Adı geçen âlimler, 1911-1916 yılları arasında Batı Sumatra'nın Padang şehrinde *el-Münîr* adlı İslâmî bir dergi çıkararak yenilikçi düşüncelerini yaymaya çalıştılar. Bu dergi birçok bakımdan Mısır'da neş-

redilen *el-Menâr* dergisine benziyordu. Bu âlimlerin ve teşkilâtlarının savunduğu yenilikçi fikirler kısa zamanda tesirini göstererek bölgedeki müslüman toplumun Kaum Tua (eski nesil) ve Kaum Muda (yeni nesil) olmak üzere iki gruba ayrılmasına yol açtı. Kaum Tua grubu yerleşik dinî gelenek ve göreneklerin devamını, mutlaka bir mezhebe bağlılığı sürdürmeyi ve ictihad kapısının kapandığını savunurken Kaum Muda bu alanda reform yapılmasını ve müslüman halkın ictimâî ve dinî hayatının geliştirilmesini hedeflemekteydi.

Aynı dönemlerde Cava adasında da yenilikçi fikirleri savunan hareketler ortaya çıkmaya başladı. Bu yöndeki ilk teşebbüs, Arap asıllı Endonezyalılar tarafından 1905 yılında Cakarta'da dinî eğitimin gelişmesini sağlamak için Cem'iyetü'l-hayr adında bir cemiyetin kurulmasıdır. Daha sonra Cakarta'da bir okul açan ve aynı zamanda İstanbul'a da öğrenci gönderen bu cemiyet, faaliyetlerini dinî derslerin yanında diğer kültür derslerinin de okutulduğu modern okullar açarak sürdürdü. Hareketin liderlerinden Sudan asıllı Şeyh Ahmed Surkatî, "seyyid" unvanı taşıyan Arap arkadaşlarıyla fikrî anlaşmazlığa düşünce 1915'te Cem'iyetü'l-İslah ve'l-irşâd adıyla ayrı bir cemiyet kurdu. Bu cemiyet de Cava'nın çeşitli şehirlerinde Endonezyaca, Arapça ve Hollandaca eğitim veren modern medrese tipinde okullar açtı.

Cavalılar arasındaki ilk yenilikçi hareket, pesantren eğitimini tamamladıktan sonra üç yıl Mekke'de tahsil gören Hacı Abdülhalim'in 1911'de Batı Cava'nın Macalengka şehrinde, daha sonra Persyarikatan Ulama'ya (ulemâ birliği) dönüşen Hâce-tü'l-kulûb adında bir cemiyet kurmasıyla başladı. Bölgedeki birçok âlimi bünyesinde toplayan bu cemiyet, yenilikçi dinî düşünce ile gelenekçi düşünce akımları arasında orta bir yol takip etti. Batı Cava'da kurulan diğer önemli bir cemiyet de 1923 yılında Hacı Zemzem ve Hacı Muhammed Yûnus gibi tüccarların öncülüğünde oluşturulan ve bilhassa Bandung ve çevresinde faaliyet gösteren Persatuan İslam idi. Bu hareket doğrudan Kur'an ve Sünnet'e dönüşü savunmaktaydı. Âyet ve hadisler yeni şartlara uygun olarak yorumlanabilir ve yetkili âlimler tarafından yeni ictihadlar yapılabilirdi. Persatuan İslam muska kullanımı, tedavi için sihire başvurma, evliyadan şefaât dileme ve onların türbelerine karşı aşırı tazim gibi anlayış ve uygulamaları reddetti. Hareket davetçi ve

tebliğçi yetiştirmek amacıyla çeşitli kolejer açtı ve *Pembela İslam* adlı bir dergi ile birçok risâle ve kitap yayımladı. Ayrıca çalışma grupları oluşturarak müslüman toplumun İslâmî yönden bilinçlenmesini sağlamaya gayret etti.

1912'de kurulan ve Endonezya'nın ilk millî hareketi sayılan Sarekat İslam adındaki teşkilât da dinî bakımdan yenilikçi bir çizgi takip etmekteydi. Sömürge hükûmetince başlangıçta sadece Yogyakarta bölgesinde faaliyet yapmasına izin verilen Sarekat İslam, 1916 yılından sonra mahallî bir teşkilât olmaktan çıkıp ülke çapında faaliyet gösteren siyasî bir teşkilâta dönüştü ve 2 milyon üyesi olduğunu ileri süren bir halk hareketi haline geldi. Ayrıca ilk defa Endonezya için muhtariyet fikrini ortaya atarak Hollandalılar'la iş birliği yapmama politikasını benimsemişti; zamanla tam bir siyasî parti hüviyeti kazanıp faaliyetlerini bu alanda yoğunlaştırdı.

Fakat Cava'da yenilikçi dinî düşüncenin iyice kökleşmesinde ve bütün Endonezya adalarında gelişmesinde en önemli rolü, 1912 yılında Kiai Hacı Ahmed Dahlân tarafından Orta Cava'nın Yogyakarta şehrinde kurulan Muhammediyye adlı teşkilât oynadı. Bir din görevlisinin oğlu olan Ahmed Dahlân, iki defa gittiği Mekke'de kaldığı süre zarfında özellikle İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi Hanbelî âlimlerinin fikirlerinden etkilendi; aynı zamanda o dönemde Mısır ve Hindistan'da ortaya çıkan yenilikçi fikirlerin tesiri altında kalarak Endonezya Müslümanlığını dış tesirlerden, İslâm'ın özüne aykırı yerli örf ve âdetlerden korumak, İslâm akidesini modern düşüncenin ışığında yeniden düzenlemek ve din eğitiminde köklü değişiklikler yapmak amacıyla faaliyete başladı. Ancak onun bu faaliyetleri başlangıçta muhafazakâr çevrelerin muhalefetiyle karşılaştı. Buna rağmen kendini yavaş yavaş kabul ettiren Ahmed Dahlân, geleneksel dinî eğitim kurumlarının Batı tipi sömürge okullarıyla rekabet edemeyeceğini görerek 1911 yılında Yogyakarta'da dinî ilimlerin yanı sıra tarih, coğrafya, matematik, biyoloji, felsefe gibi derslerin de okutulduğu Muhammediyye Medresesi'ni açtı. Ayrıca misyoner teşkilâtlarının müslümanlar üzerindeki olumsuz etkilerini gidermek üzere ertesi yıl bir grup arkadaşıyla birlikte Muhammediyye teşkilâtını kurdu. Teşkilâtın geniş bir alanda faaliyet gösterme arzusundan tedirgin olan Hollanda sömürge hükûmeti, 22 Ağustos 1914 tarihinde Muhamme-

diyye'nin kuruluşunu resmen tanınmasına rağmen faaliyet alanını Yogyakarta bölgesiyle sınırlandırdı. Teşkilât bütün Endonezya adalarında faaliyet gösterme izni ni ancak 1920'de alabildi. Bundan sonra faaliyetlerini Cava'nın dışındaki adalara da yayan Muhammediyye, ortak İslâmî miras vasıtasıyla farklı bölgelerin insanlarını birleştirerek sadece Cava'da değil bütün Endonezya'da faaliyet gösteren millî bir teşkilât haline geldi. Ahmed Dahlân 23 Şubat 1923'te öldüğü zaman Muhammediyye, kendisini dinî hayatın yenileşmesine ve müslüman toplumun sosyal bakımdan gelişmesine adanmış modernist bir İslâmî hareket olarak toplumda güçlü bir şekilde yerleşmişti. Nitekim Ahmed Dahlân'ın vefatı sırasında teşkilâtın Cava'daki şube sayısı on beşe, üye sayısı da 3346'ya ulaşmıştı.

Muhammediyye'nin bünyesinde zamanla çeşitli sosyal alanları kapsayan birçok alt birim kurulmuştur. Teşkilâtın önemli bir faaliyeti de modern eğitim araç ve gereçlerini kullanan çağdaş dinî eğitim kurumları açması idi. Muhammediyye okullarında temel dinî ilimlerin yanı sıra Arapça, Hollandaca, İslâm tarihi, matematik ve felsefe gibi dersler okutulmaktaydı. Böylece modern eğitim araçlarının kullanıldığı, kitap geçme yerine sınıf geçme sisteminin uygulandığı, ezbercilik yerine akıl yürütmeyi esas alan bir eğitim ve öğretim metodu başlatıldı.

İslâm dünyasının çeşitli yerlerinde ortaya çıkan ıslah hareketleri gibi Muhammediyye de İslâmiyet'in Kur'an ve Sünnet'te yer alan iman ve ibadetle ilgili temel prensiplerine sıkı sıkıya bağlılığı savunmuş, eğitim ve sosyal alanlarda çağın gereklerine uygun yeni kurumların oluşturulmasını hedeflemiştir. Bu çerçevede tevhid inancına vurgu yaparak animizm, Budizm ve Hinduizm gibi daha önce bölgede etkisini gösteren diğer dinlerden gelen hurafelerle mücadele etmeyi temel görevlerinden biri saymıştır. Allah'tan başka varlıklara tâzimde bulunmayı ve onlardan yardım beklemeyi, bazı mahallî halk doktorlarının tedavi yöntemlerini, falcılık, sihirbazlık, muskacılık ve büyücülüğü şiddetle reddetmiş, ölenin ardından mezarın üzerinde yapılan telkini bid'at kabul etmiş, doğum, ölüm ve düğün yıldönümlerinde icra edilen geleneksel törenlere karşı çıkmıştır. Muhafazakârların dört mezhebin koyduğu fikhî hükümlerde ısrar etmesini de tenkit eden Muhammediyye bu yöndeki katı tutumları benimsememiştir. Taklidi reddederek ic-

tihadı savunmuş ve dinî ilimlerde yeterli bilgi sahibi olmuş her müslümanın ictihad yapabileceğini, müslümanların İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'i dönemin ve çağın gereklerine uygun olarak tekrar yorumlamaları gerektiği fikrini savunmuştur. Nitekim "Kur'an ve Sünnet'e dönüş" Muhammediyye'nin temel sloganlarından biridir.

Diğer hareket ve teşkilâtların çoğu etkilerini zamanla kaybederken Muhammediyye daha çok dinî, içtimai ve eğitimle ilgili alanlara ağırlık veren modernist eğilimli İslâmî bir hareket olarak bugün ülkenin çeşitli yerlerinde camileri, mescidleri, okulları, üniversiteleri, çocuk yuvaları, klinik ve hastahaneleri, yurtları, büro ve toplantı salonları bulunan bir gönüllü kuruluş şeklinde faaliyetlerine devam etmektedir.

Malezya. Malezya'da XIX. yüzyılın sonlarına doğru İngiliz sömürge yönetiminin tam olarak yerleşmesi yeni ekonomik faaliyet şekilleri, şehirleşme ve yaygın eğitimin başlaması gibi hususların uygulamaya konmasıyla birlikte Malaylar arasında bir şuurlanma hareketinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Diğer taraftan XX. yüzyılın ilk otuz yılında çok hızlı ve yoğun biçimde ülkeye gelip yerleşen birkaç milyon Çinli ve Hintli göçmenin zamanla bazı bölgelerde nüfus çoğunluğuna sahip olması, başlangıçta işçi olarak çalışan bu göçmenlerin ticarete atılarak zengin bir toplum haline gelmeleri Malaylar arasında büyük bir rahatsızlık meydana getirdi ve bu toprakların gerçek sahiplerinin kendileri olduğu bilincine varmalarını sağladı. Malaylar'ı hem geri kalmışlıktan hem de dinî değerlerin erozyonundan kurtarmak için ıslahat taraftarı müslüman aydınlar çeşitli girişimler başlattılar. Müslüman aydınlar, gelişmenin ancak modern eğitim sistemiyle mümkün olabileceğini savunuyor, dinî ve içtimai alanlarda yenilik yapılarak geleneksel anlayışın ve hurafelerin terkedilmesi ve İslâmiyet'in ilk kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'e dönüşmesi çağrısında bulunuyorlardı. Bu anlayış, muhafazakâr ulemâ kesiminin ve geleneksel din eğitimi kurumlarının muhalefetiyle karşılaşmasına rağmen bilhassa eğitim görmüş genç nesiller üzerinde etkili olmaktaydı.

Malezya'da yenilikçi İslâmî düşüncenin geliştiği en önemli bölge Malaka, Penang ve Singapur'dan oluşan Boğazlar bölgesiydi. 1867 yılında İngilizler tarafından kurulan Boğazlar bölgesi, işçi ve sermaye akımının yanı sıra modern düşünceler

rin Malay yarımadasına girmesinde bir kapı vazifesi görmüştür. İngiliz yönetimi altındaki Singapur, Hollandalılar'ın hacca getirdikleri kısıtlamalar sonucunda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Endonezyalı hacılar için hac limanlarından biri haline gelmişti. Singapur aynı zamanda önemli dinî eğitim merkezlerinden biriydi ve bu önemini XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürdürdü. Malaylar arasında özel bir statüye sahip olan ve kendilerine daima hürmet edilen Hadramutlu şeyhler ve seyyidler de din eğitimi alanındaki faaliyetleri ve inşa ettirdikleri camilerle dinî hayata canlılık getiriyorlardı. Takmadalardan, Ortadoğu ve Hindistan'dan gelen müslümanlar yeni fikirleri tartışmakta, Arapça dinî eserleri Malayca'ya tercüme etmekte, dergi, kitap ve gazete basımına büyük önem vermekteydiler. Böylece ilk olarak Singapur'da gelişmeye başlayan yenilikçi hareketler ticaret, hac ve eğitim yoluyla ülkenin diğer yerlerine de yayıldı.

Yenilikçi dinî düşünce akımının gelişmesinde, bilhassa aslen Sumatralı olan Şeyh Muhammed Tâhir Celâleddin Ezherî'nin büyük rolü vardır. Sumatra'nın Bukittinggi şehrine bağlı Ampek Angkok kasabasında doğan Şeyh Tâhir, ilk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra öğrenim amacıyla Mekke'ye gitti. 1900 yılında Mekke'den dönüşünde Malezya'ya yerleşti. Bu arada İslâm dünyasının önemli merkezlerini ve bazı Batı ülkelerinin başşehirlerini ziyaret ederek bilgisini ve kültürünü geliştirdi. Singapur'da 1906-1908 yılları arasında Malay dilinde yayımladığı *eİ-İmâm* adlı dergi geleneksel İslâm'ı sürekli sorgulayan bir yayın organı idi. Dergi dünyadaki önemli olaylar ve güncel konular, özellikle İslâm dünyasındaki gelişmeler, sosyal, kültürel ve dinî meseleler hakkında yazılar ihtiva etmekteydi. Dinle ilgili olan hususlarda dergi genellikle Muhammed Abduh'un görüşlerinden ve *eİ-Menâr* dergisinden alıntılar yaparak çözüm yolu önermekteydi. Hatta Şeyh Tâhir, Ezher'e karşı duyduğu sevgi ve bağlılıktan dolayı ismine "Ezherî" nisbesini eklemişti. Daha çok şehirlerdeki eğitim görmüş kişiler arasında okunmasına rağmen dergi, modern programlara sahip medreselerin açılmasıyla geniş halk kitleleri üzerinde de etkili oldu; aynı zamanda Endonezya'da da büyük bir okuyucu kitlesi buldu. Şeyh Tâhir, Singapur'da 1908 yılında Raca Hacı Ali b. Ahmed adındaki Arap asıllı bir müslümanla birlikte el-İkbâlü'l-İslâmiyye adıyla bir okul açtı. Fa-

kat bu okul, malî zorluklar sebebiyle birkaç yıl sonra Endonezya'nın Riau adasına taşındı ve burada Şeyh Tâhir'in katılımı olmaksızın eğitim faaliyetlerine bir süre daha devam etti.

İslahçı eğilime sahip diğer bir âlim de *el-İmâm* dergisinin yazarlarından Seyyid Ahmed el-Hâdî'dir. Penanglı Arap asıllı bir aileden gelen Seyyid Ahmed, Muhammed Abduh ile Cemâleddîn-i Efgânî'ye karşı büyük bir hayranlık duymaktaydı. Malaylı müslüman kadınların haklarının savunuculuğunu da yapan Hâdî, 1926'da çağdaş fikirleri savunan *el-İhvân* adlı Malayca bir dergi çıkarmaya başladı. Bu dergideki yazıların bir kısmı İslâm birliği, Malay birliği ve sömürge aleyhtarlığı gibi konuları işlerken bazıları da Arapça'dan Malayca'ya çevrilmiş dinî muhtevalı makalelerdi.

Bu dergilerin özellikle federal Malay eyaletlerinde temsilciler bulundurması ve bir kısım din âlimlerinin yenilikçi müslüman aydınların açtıkları okullara ilgi göstermesi sonucunda yeni İslâmî fikir ve görüşler şehirlerin dışında da taraftar buldu. Sultanlıkta yönetilen eyaletlerde ise daha çok geleneksel dinî anlayış güçlü idi. İslâm diniyle ilgili bütün işlerden sorumlu olan sultanlar, yenilikçi fikirlerin yayılmasını önlemek amacıyla dinî muhtevalı yayınların kendi eyaletlerine girmesini yasaklıyor, yabancı eğitimcilere zorluklar çıkarıyorlardı. Bu arada sürekli seyahat eden tüccarlarla memleketlerine yeni fikirlerden etkilenmiş olarak dönen Malaylı öğrenciler mahallî din görevlilerine ve tarikat şeyhlerine karşı bir tavır almışlardı. Sumatra adasında olduğu gibi Malay yarımadasında da yenilikçi dinî düşünceleri yaymaya çalışanlar zamanla Kaum Muda, muhafazakâr kesimler ise Kaum Tua olarak adlandırıldı.

1920'li yılların sonlarına doğru Kaum Muda taraftarı aydınlar İslâm birliği, Malay birliği gibi siyasî ve millî konuları gündeme getirerek sömürge aleyhtarlığı fikirleri de toplumda işlemeye başladılar. 1930'lu yıllarda Kaum Muda, sömürge yönetimine karşı okumuş kesimlerin millî ve dinî duygularını uyandıran bir muhalefet hareketini simgelemektedir. Ancak daha sonraki yıllarda Batı eğitimi almış Malaylı aydın çevrelerin sayısının artmasıyla birlikte siyasî ve millî niteliğe sahip teşkilâtlar kurulmaya başlandı. Yenilikçi müslüman aydınların bazıları bu teşkilâtlar içerisinde görev alırken bazıları da bağımsızlık sonrasında modernist eğilimli çeşitli dinî teşekküller oluşturdular.

BİBLİYOGRAFYA :

- R. van Niel, *The Emergency of the Modern Indonesian Elite*, The Hague 1960; Solichin Salam, K. H. Ahmad Dahlan: *Reformer Islam Indonesia*, Djakarta 1963; Abdul Mukti Ali, *Alam Pikiran Islam Modern di Indonesia dan Modern Islamic Thought in Indnesia*, Jogjakarta 1969; H. M. Federspiel, *Persatuan Islam: Islamic Reform in Twentieth Century Indonesia*, Ithaca 1970; W. R. Roff, "South-East Asian Islam in the Nineteenth Century", *CHIs*, II/A, s. 155-181; Harry J. Benda, "South-East Asian Islam in the Twentieth Century", *a.e.*, II/A, s. 182-206; Taufik Abdullah, *Schools and Politics: The Kaum Muda Movement in West Sumatra, 1927-1933*, Ithaca 1971; Deliar Noer, *The Modernist Muslim Movement in Indonesia (1900-1942)*, London 1973; Musthofa Kamal Pasha - Chusnan Jusuf, *Muhammadiyah Sebagai Gerakan Islam*, Yogyakarta 1977; J. L. Peacock, *Purifying the Faith: The Muhammadiyah Movement in Indonesian Islam*, Menlo Park 1978; F. R. von der Meiden, "Islamic Resurgence in Malaysia", *Islam and Development* (ed. J. L. Esposito), Syracuse 1980, s. 163-180; a.mlf., "Malaysia: Islam and Multiethnic Politics", *Islam in Asia* (ed. J. L. Esposito), New York 1987, s. 177-201; John Funston, "Malaysia", *The Politics of Islamic Reassertion* (ed. Mohammed Ayooob), London 1981, s. 165-189; S. Soebardi - C. P. Woodcroft-Lee, "Islam in Indonesia", *The Crescent in the East* (ed. R. Israeli), London 1982, s. 190-195; Ronald Provencher, "Islam in Malaysia and Thailand", *a.e.*, s. 140-155; M. H. Nakamura, *The Crescent Arises Over the Banyan Tree: A Study of the Muhammadiyah Movement in a Central Javanese Town*, Yogyakarta 1983; İsmail Hakkı Göksoy, *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, Ankara 1995, s. 27-36; a.mlf., "Malezya'da İslamiyet", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Isparta 1995, s. 193-252; a.mlf., "Endonezya'da Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Muhammediyye Hareketi", *a.e.*, sy. 3 (1996), s. 115-169.

İSMAİL HAKKI GÖKSOY

İSLAHAT (اصلاحات)

Özellikle Osmanlılar'da
çeşitli alanlarda yeniden yapılanma,
bozulan kurumları
çağdaş ihtiyaçlara göre
eski haline getirme ve yenileme
faaliyet ve düşüncelerini
ifade eden terim.

Osmanlı devlet teşkilâtı ve kurumlarının da yapılan ıslahat (reform) faaliyetlerini iki dönemde incelemek mümkündür. Bunlardan biri yaygın olarak bilinen, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle XIX. yüzyılda Avrupa ön planda tutularak girilen ıslahat çalışmaları, diğeri ise o döneme kadar Osmanlı Devleti'nin kendi değer ve dinamikleri çerçevesinde genel olarak Türk-İslâm geleneği çizgisindeki faaliyetlerdir.

Osmanlı Devleti'nin yükselme ve olgunluk döneminde esas yapısı, eski Türk töresiyle İslâm devlet ve medeniyet geleneğinin terkihi sonucunda oluşmuştur. Burada padişah merkez olmak üzere divan teşkilâtı ile devletin idare, hukuk, maliye ve bürokrasisini teşkil eden dört rûkûn (erkân-ı erbaa) anlayışı esastır. Osmanlı geleneğinde bu zümreler "seyfiye, ilmiye, kalemiye" terimleriyle ifade edilmiş, ayrıca bunlar değişik yetki ve sorumlulukları açısından "ehl-i örf" ve "ehl-i şer'" tabirleriyle metinlerde yer almıştır. Ziraat, ticaret ve sanatla meşgul reâyâ karşısında yönetici zümreyi ifade eden "askerî" terimi, bu dönem Osmanlı teşkilâtının üzerinde çok durulan bir kavramı olmuştur. Ancak bu temel yapıda zaman zaman birtakım aksamalar görülmüşse de esaslı bir ıslahat anlayışı ve düşüncesi XVII. yüzyıldan itibaren etkili olmaya başlamıştır. Klasik devir olarak adlandırılan dönemdeki teşebbüsler belirli kurum veya alanları kapsamış, genel bir nitelik kazanmamıştır.

İlk devre ıslahatının mahiyeti hakkında fikir vermek açısından Fâtih Sultan Mehmed'in uygulamaları örnek olarak gösterilebilir. Fâtih Sultan Mehmed'in, kendinden önceki Osmanlı sultanları tarafından çeşitli sebeplerle ileri gelenlere temlik edilerek mülk ve vakfa dönüşen mirî araziye, askerin malî kaynak ve gücünün zayıfladığı gerekçesiyle yeniden eski haline getirtmesi önemli bir ıslahat idi. Ancak vakıf ve mülkleri ellerinden alınan çoğu ulemâ, şeyh menşeli etkili zümre Bayezid'in taht mücadelesinde bu hususu pazarlık konusu yaparak yeniden eski topraklarını elde etmişlerdi. Aynı konuda daha küçük çaplı olmak üzere Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman döneminde de (1520-1566) bazı yeni tedbirler alınmıştı. Benzer münferit bir uygulama ise ilmiyede olmuş, bu mesleğin temel ilkesi olan mülâzemet sisteminin bozulması ve yanlış uygulanması danışmendlerin toplu şikâyetlerine yol açmış, Kanûnî, 944'te (1537) çıkardığı fermanla o sırada kazasker olan Ebûsuûd Efendi'den sistemi yeniden düzene koymasını istemiştir. Bu dönemde bozulma olmasa bile yanlış veya eksik bir teamülün yerine daha mükemmelinin konulması da bir ıslahat kabul edilebilir. Nitekim XVI. yüzyıl ortalarında Nevbaharzâde defterdar olunca divan teşrifatına göre defterdarın nişancıya "ta-saddur" etmesi gerekirken o sırada nişancı olan hocası Celâlzâde Mustafa Çe-